

ANATÓMIAI NEVEK NÉVALKOTÁSA APÁCZAI ENCIKLOPÉDIÁJÁBAN

VARGA ÉVA KATALIN

1. Problémafelvetés

A 17. század a nemzeti nyelvű tudományos szaknyelvek kialakulásának a kora. Apáczai Csere János Magyar Encyclopaediáját 1655-ben adta ki Utrechtben. Művét tankönyvnek szánta, amelyben kora tudományos eredményeit először foglalta össze magyar nyelven. Az egyes fejezeteket latin nyelvű szakkönyvekből kivonatolta vagy fordította. Az orvostudománnyal foglalkozó részhez az utrechti Regius műveit használta (Keszler 2005). Mivel 17. századi nyelvünkől hiányoztak a tudományok műveléséhez nélkülözhetetlen szakkifejezések, szükségképpen új terminusokat kellett alkotnia.

A mai magyar anatómiai nevek egyik fő jellemzője a latin minta másolása, nemcsak közvetlen átvétel, hanem fordítás útján is. A terminusalkotásnak ez az utóbbi módja a **tükrőfordítás** vagy **tükrözés**,¹ melynek eredményeként **kalkok** keletkeznek. A különböző szaknyelvekben ez a megoldás igen gyakori. Apáczai nyelvhasználatának kutatói is utalnak arra, hogy a tükrözés terminusalkotásának fontos eszköze volt: „A legtöbb esetben [...] a latin szót vagy kifejezést szó szerint adta vissza” (Benkő 1975: 394); „[anatómiai neveinek] egy része (latinból fordított) metaforikus névadás eredménye” (Keszler 2005: 498), azonban a jelenség részletekbe menő feltárására eddig nem került sor.

Dolgozatomban anatómiai nevek névalkotását vizsgálom az Enciklopédia emberi test működését tárgyaló VII. rész XVII–XXX. fejezetei alapján. Mivel az Enciklopédia egyes részletei szinte egy az egyben megfeleltethetőek Regius latin nyelvű Medicinájának (Med.), illetve Philosophia Naturalisának (PhN.) tematikailag megfelelő részeivel, a párhuzamos elemzés különösen alkalmasnak kínálkozott Apáczai terminusalkotó módszereinek a megfigyelésére. A korabeli orvosi ismeretek és az anatómiai struktúrák elnevezései jelentősen eltértek a maiaktól, ezért különösen fontosnak tartom kiemelni a latin szöveggel való egybevetés fontosságát, mivel ez tette lehetővé egyes anatómiai képletek azonosítását is. Az általam kigyűjtött anatómiai nevek többsége tükrözéssel keletkezett elnevezés, ez különösen a metaforikus névadások és a többszavas kifejezések esetében figyelhető meg. A tükrőjelenségek igazolására bemutatom az anatómiai nevek latin, illetve görög előzményeit, jelentésváltozásait, szinonimáit. A jelenségek megértésének érdekében a szükséges mértékben kitérek a kor orvosi ismereteire is. A magyar anatómiai

¹ Mivel a *tükrőfordítás* terminust a rendszerint csak a kalkok bizonyos típusaira, a szóösszetételekre és a szószervezetekre leszűkítve használják, például „tükrőfordításokkal, az eredeti szerkezetek magyar nyelven való pontos visszaadásával” (Révay 2004: 80), dolgozatomban a terminusalkotási módszer megnevezésére a nyelvészeti szakirodalomban kevésbé elterjedt *tükrözés* szakszót fogom használni.

nevek névadási stratégiáit a tudományos orvosi szaknyelv megteremtésében döntő szerepet játszó 18–19. század fordulójának orvos-szerzői, Rácz Sámuel, Bene Ferenc és Bugát Pál anatómiai neveivel párhuzamba állítva vizsgálom.

2. Anatómiai nevek a 17. században

A 17. században nem létezett még egységes anatómiai nomenklatúra, a különböző iskolák eltérő anatómiai neveket használtak. A szinonimák nagy száma miatt káosz uralkodott az anatómiai szaknyelvben. Egy évszázaddal korábban a németalföldi orvos-anatómus, Vesalius kísérletet tett a terminológia egységesítésére és rendszerezésére, de újításai nem terjedtek el széles körben. Az első tudományos anatómiai nomenklatúra, a baseli *Nomina Anatomica* (BNA) megszületéséig egészen a 19. század végéig kellett várni. A helyzet orvoslására az anatómiai leírásokban gyakran 2-3 szinonimát is felsorolnak egy név mellett, például: „Járom- v. arczcsonatok (*Ossa zygomatica seu malaria*)” (Bugát 68); „A hármoldalcsont v. képtelen csont (*Os triquetrum s. informe*)” (uo. 111). Ha a magyar terminus tükrözéssel keletkezett, nemcsak azzal kell számolnunk, hogy egy adott szónak bármelyik kiragadott jelentése lehetett a minta, hanem azzal is, hogy a szinonimaként használt névváltozatoknak is bármely jelentését másolhatja. Apáczai – bár jól tudott latinul – nem ismerte a latin szavak orvosi szaknyelvi jelentéseit. Terminusait rendre a klasszikus latin ismereteire alapozva hozta létre, ami az olvasó számára esetleg érthetetlen magyarázatokat, félrefordításokat is eredményezett. Emiatt célszerű minden terminus esetében latin mintát feltételezni és azt megkeresni. Ahogy Kornis (1907: 102) írja, Apáczait „folyton a latin egyenértékű szavakat szem előtt tartva tudjuk olvasni”.

3. Váll és könyök – új jelentésben?

A klasszikus latin jelentésekre való támaszkodást már a vizsgált szövegrész elején tetten érhetjük. Apáczai a végtagokat a következő részekre osztja: „A karj áll vállból, könyökből, és kéz fejből; A láb pedig ífom (buz)bol [=combból], lábrol [=lábszárból], és láb fejből” (142²). A láb részei megfelelnek a szokásos felosztásnak, a vállnak a kar részeként való említése azonban meglepő, pedig Apáczai Regius latin szövegét pontosan fordítja: „*Brachia, quae constant humero, cubito et manu. Crura quae dividuntur in femur, tibiam et pedem*”³ (Med. 7). Tudnunk kell, hogy a *humerus* szó a klasszikus latin ’váll’ jelentésétől eltérően az anatómiai nomenklatúrában ’felkarcsont’ jelentésű. Celsusnál is ebben a jelentésben szerepel: „*femur umero [simile est]*⁴; „[os] cui tibiae nomen est [...] solum cum femoris inferiore parte committitur, sicut cum umero cubitus”⁵ (Celsus 8.1). Az érintkezésen alapuló átvitel vagy görög hatást mutat (<ὄμος ’váll és felkar’, LSJ), vagy pedig az *os humeri* birtokos szó szerkezetekből alakulhatott

² A szerző megjelölése nélküli lapszámok Apáczai Enciklopédiájának hivatkozott kiadására vonatkoznak.

³ ’a karok vállból [=felkar(csont)ból], könyökből [=alkarból] és kézfejből állnak. A lábak, melyek comb(csont)ra, sípcsontra [=lábszárra] és lábfejre oszthatók’; (a fordító nevének feltüntetésével nélküli szövegek a szerző fordításában olvashatók)

⁴ ’a combcsont a felkarcsontéhoz hasonló’

⁵ ’a csont, melynek neve sípcsont, csak a combcsont alsó részével van összekötésben, mint a felkarcsonttal a könyökcsont [=singcsont]’

ki: „In cubito autem tria coire ossa umeri et radii et cubiti ipsius”⁶ (Celsus 8.16). A fentiek alapján tehát Apáczainál a *váll* ’felkar’ jelentésű.

A lat. *cubitus* a mai nomenklatúrában kizárólag az elülső könyökízületi tájékat jelenti, a régi anatómiai nyelvben azonban ezen kívül volt ’olecranon, könyökcsúc’, valamint ’ulna, singsont’ jelentése is (Hyrtl 1880: 169). Braziliában, ahol nem tértek át a nemzetközi nomenklatúra használatára, ma is a *cubitus*-t használják ’ulna, singsont’ értelemben (Donáth 2009: 79). Egyes testrészek ősidőktől fogva természetes hosszsmértéként szolgáltak, például az alkar a könyöktől a kinyújtott középső ujjig mért hosszúsága vagy a férfi hüvelykujjának a vastagsága (vö. TESz. *könyök*, *hüvelyk*). Az antikvitásban a gör. *πῆχυς* ’alkar’ és a latin *cubitus* is az egyik alpmértékegységnek számított. Első bibliafordítóink a lat. *cubitus* fordítására alkalmazták a *könyökletnyi*, *könyöknyi* származékszavakat (TESz. *könyök*). Bár a TESz. nem dokumentálja, okkal feltételezhetjük a *könyök* szónak volt ’alkar’ jelentése is. Ezt a következő adatok támasztják alá: „A’ könyöksingről [=ulna, singsont] (De Offe Cubiti). Ez a’ tsont a’ könyöknek [=alkar] belső oldalán a’ kis új felöl fekszik” (Rác 23); „Könyöksugár [< lat. *radius* ’sugár’, ’orsócsont’] a könyöknek [=alkar] felső és kisebbik csontja” (CzF. *könyöksugár*). Az ’alkar’ jelentést erősíti a *könyököl* ige ’olyan helyzetben van, hogy könyökével (esetleg alsó karjával is) vmire támaszkodik’ jelentésének meghatározása is (ÉrtSz. *könyököl*).

4. Metaforák

Az anatómiai nevek névadásának egyik legfontosabb eszköze a metafora. A görög orvosok műveiben előforduló anatómiai nevek többsége hétköznapi használati tárgyak nevéből keletkezett alaki hasonlóság vagy funkcióbeli egyezés alapján. Ilyenek például *pelvis* ’medence’ (<gör. *πελλίς* ’fejőtál’), *thorax* ’mellkas’ (<gör. *θώραξ* ’mellvert’). A római szerzők terminusalkotásukban előszeretettel használták a görög terminusok latinra fordított változatát. Így jött létre a csipővépa lat. *acetabulum* ’ecetes tálka’ elnevezése, ami a Homérosz, Hippokratész és Galénosz műveiben is előfordult gör. *κοτύλη* ’kis edény, csésze’ szemantikai kalkja (vö. LSJ, OLD). Az átvitelt az ízület félgömbszerű mélyedése motiválta. Nemcsak a rómaiak, hanem az arab orvosok és a 16. században Vesalius is gyakran folyamodott terminusalkotás során a kalkokhoz. Például a már Homérosznál ’kulcsont’ jelentésben szereplő gör. *κλείς* (LSJ) elnevezésének motivációja a csont egyszerű zárszerkezetre emlékeztető elnyújtott S alakja volt. A latin *clavicula* ’kulcsocska’ ennek kalkja, amely arab közvetítéssel, Avicenna latin fordításából került a nomenklatúrába az első ezredforduló tájékán (Skinner 1949: 96). A latin *fibula* ’kapocs, tű’ jelentésű szót ’szárkapocsont’ értelemben Vesalius használta először, a gör. *περόνη* ’tű’ kalkjaként. A *tibia* ’síp, sípcsont’ és a *fibula* együtt kapocsra emlékeztet, amelynek a *fibula* alkotja a tűjét (Skinner 1949: 145).

Apáczai metaforái közül néhány ma is használatos anatómiai névként. A hallószerv felépítésének ismertetése során több olyan hasonlattal és metaforával is találkozunk, amelyeknek latin mintája megvan a forrásszövegekben is: „a fül mint valami töltfűr

⁶ a könyökben [=könyökízületben] három csont található, a vállé (azaz a felkaré), az orsóé és magáé a könyöké [=singsonté]

5. A kicsinyítő képzők szerepe

Már Deme (1960: 25) felhívja a figyelmet arra, hogy Apáczainál „nem ritkák a kicsinyítő képzős formák”. Ez a megállapítás a metaforákból keletkezett anatómiai nevekre különösen igaz. A diminutívumok elsősorban a dolognak az alapszóval jelölt dologhoz viszonyított kicsiny voltát fejezik ki. Ilyenkor jelentésük megegyezik az alapszó jelentésével, például „a’ májon el Bellyedt Bantalan apro *ágatskák*on” (149); „az *edényké*nek az a’ gyűlekezete mely a’ fenyő makkotskát bé fedi” (154). A köznyelvben a kicsinyítőképzős alakok bírhatnak emotív jelentéstartalommal is, azonban Wüster terminológiaelmélete szerint a terminusokkal szemben támasztott egyik legfontosabb elvárás az expresszivitás hiánya: a terminusnak mentesnek kell lennie minden emotív vagy konnotatív terheléstől (vö. Lefèvre 2004: 59). A diminutívumok megjelenhetnek lexikalizálódott származékban is (Zsemlyei 2008). Véleményem szerint Apáczai legtöbb kicsinyítőképzős alakja ez utóbbi speciális csoportba tarozik, a terminusalkotás eszköze, ami tükrözés útján valósul meg. A latin minta leghívebb másolása írja elő a kicsinyítő képző használatát. Ezt a tézist a latin forrásszövegekkel egybevetve könnyen igazolhatjuk.

5.1. Izmok és mirigyek

Izom szavunk csak a nyelvújítás óta létezik, elvonással keletkezett az *izmos* melléknévből (TESz. *izom*). Apáczai a fogalom kifejezésére az *inon valo hufok* körülíró szerkezetet használja. Mind az *in*, mind a *hús* önállóan is adatolt ’izom’ jelentésben (TESz. *in*², *hús*). Rácz Sámuel *inashús* terminusa is tautologikus névadás eredménye: „Inashúfoknak neveztetnek az emberi testnek azon roftas részei, a’ mellyek által a’ mozgások gyakoroltatnak” (Rácz 1782: 29). A lat. *caro* ’hús’ szót a 18. századig különböző szókapcsolatokban használták, és ennek megfelelően több anatómiai szaknyelvi jelentése volt, többek között az izmok: *caro fibrosa s. lacertosa s. muscularis* ’rostos v. izmos hús’, illetve a mirigyek: *caro visceralis s. glandosa* ’zsigeri vagy mirigyos hús’ megnevezésére (Hyrtl 1880: 91). Az ’izom’ fogalmára Celsus óta használták a lat. *musculus* szót. Erre vezethető vissza Apáczai másik, a körülírást helyettesítő terminusalkotási kísérlete, az *egeretske*, mely a latin minta kicsinyítő képzőjét is híven másolja: „a’ bé Bivo inon valo hufok (egeretské) ereje által” (147); „vi musculorum inspiratoriorum” (Med. 39). Az összehúzódó karizom és különböző állatok, például a futó egér hasonlósága több indoeurópai nyelvben eredményezett metaforikus elnevezéseket, így keletkezett pl. a gör. *μῦς* ’egér’, amelyet a lat. *musculus* (<lat. *mus* ’egér’ + Dim) másol, vagy az orosz *мышца* (<összl. **мышца* < *мышь* ’egér’ + Dim, ESRJa.), majd jelentésbővüléssel a többi izomra is áterjedt a jelentés. Hasonló motivációt, ám eltérő jelentésfejlődést tapasztalhatunk a lat. *lacertus* (<*lacerta* ’gyík’) ’karizom’ > ’kar’ esetében (vö. André 1991: 90–91).

Egy másik plasztikus metafora eredete is az ókorba nyúlik vissza. Szintén diminutívum a ’mirigy’ jelentésű *makkotska*, akárcsak latin mintája, a *glandula* (<*glans* ’makk’ + Dim), mely maga is a már Galénos által használt gör. *ἀδην* ’makk’ kalkja. Különböző szókapcsolatokban adatolhatjuk: „a’ pők [...] az agy feneke tajatt levő takony tfináló makkotskából Bivarkodik alá” (148); „tftfek makkotskái” (150); „Minden érzékenfegeknek febbe, a’ fenyő makkotska az agyban” (154). A kor orvosi felfogása szerint a tobozmirigy, a *glandula pinealis sive conarion* (<gör. *κῶνος* ’toboz’ + Dim) volt a „közönléges érző”, „centrum et commune sensorium” (PhN. 365), azaz az érzékelés

központja. A *mirigy* szónak korábban bizonyos betegségek, mint 'döghalál', illetve azok által okozott elváltozások, mint 'fekély, daganat' tartoztak a jelentései közé, 'váladékot termelő szerv' jelentésben Bugát terjesztette el (TESz. *mirigy*), például *tobozmirigy* (Boncz. 14), *könnymirigy* (uo. 13). Rácznál még *ikráshús* szerepel, a fentebb bemutatott *caro glandosa* kalkja (vö. *ikrás* 'csomós, szemcsés', TESz *ikra*), például *fenyőikráshús* [=tobozmirigy] (Rác 35). Itt kell említést tennünk Apáczai 'könnymirigy' jelentésű, diminutívumot tartalmazó szókapcsolatáról: „köny modra a könyvező hufotskákon ki űflön” (149). Mintája a *carunculae lacrymales* (<*caro* 'hús' + Dim; <*lacrima* 'könnny') latin szókapcsolat volt. A könnymirigyeket csak a 17. század elejétől kezdték *glandulae*, azaz *mirigyek* néven emlegetni (Hyrtl 1880: 85). Az új elnevezés Regius művének az írásakor bizonyára nem terjedt még el a tudományos nyelvhasználatban.

5.2. Terminológiai szívproblémák

A szív anatómiai nevei között Apáczainak van három olyan metaforikus névadással keletkezett, kicsinyítő képzőt is tartalmazó kalkja, amelyek közül egyik sem került be a mai nomenklatúrába.

A mai *kamra* helyett a *kebeletske* (<*kebel* 'öblösség, üreg' + Dim) terminust használja, mely a lat. *ventriculus* 'gyomor' (<*venter* 'has' + Dim) másolásával keletkezett: „A szívnek két kebeletskéje vagyon” (146), „cor duos habere ventriculos”¹¹ (Med. 30). Ugyancsak *kebeletskeké* az agy kamrái is: „Az agy kebeletskéi azok az oduk [...], melyekben az elő állati lelkek teremnek” (154), „Ventriculi cerebri sunt magnae cavitates [...] in quibus spiritus animales generantur”¹² (PhN. 365). A *kebel* kicsinyítő képző nélküli alakja a *venter* alapszó megfelelője: „A' kebelek hárman vagynak. tudn. fő, melly, es a' has” (142). Regius ugyanis – Celsus nyomán (Hyrtl 1879: 180) – ezt használja 'cavitas, üreg' értelemben: „Ventre sunt magnae cavitates [...]. Tales sunt tres: Caput [...] Thorax [...] Abdomen”¹³ (PhN. 172). A testünkben található üregek, mélyedések, kiöblösödések megnevezése még ma sem egységes az anatómiai nomenklatúra. A 19. század végéig sok szinonima élt egymás mellett, például *cavum*, *cavitas*, *cavositas*, *caverna*, *cavea*, *sinus*, *recessus*, *antrum*, *fornix*, *vacuitas*, *concaavitas*, *pelvis* (vö. Hyrtl 1880: 100).

A *ventriculus* a mai nemzetközi nomenklatúrában a gyomor anatómiai neve, a *ventriculus cordis* szókapcsolatban azonban a szívkamráé, a *ventriculus cerebri* pedig az agykamráé is. A *ventriculus* névnek az utóbbiakra való kiterjesztése Vesaliustól származik (Hyrtl 1880: 80). Ez a terminológiai homonímia motiválta Rác Sámuel *gyomor* kalkját 'agykamra' jelentésben: „Az agyban négy nevezetes ürekségek találtnak, melyek gyomraknak hivattatnak” (Rác 35). A szívkamra megnevezésére ő az *üreg* terminust használja: „A Szívnek jobb és bal ürege [...] vagyon. Az üregek egymástól elválfattnak inashúfas [=izmos] fal által” (Rác 44). Bugátnál (38) azonban az *agy-*

¹¹ 'a szívnek két kamrája van'

¹² 'Az agy kamrái azok a nagy üregek [...], melyekben az állati lelkek (ti. az életfolyamatokhoz szükséges lényegi alkotók, vö. Kiss 2000) keletkeznek'

¹³ 'az öblösségek nagy üregek, három ilyen van, a fej, a mellkas és a has'

gyomor mellett megtaláljuk a *szívgyomor* összetételt is. Ugyanezt a jelentésfejlődést mutatja az orosz *желудочек* 'szívkamra, agykamra' is, a 'gyomor' jelentésű *желудок* kicsinyítőképzős alakjaként.

A mai magyar *kamra* előzménye, a lat. *camera* 'boltozat(os helyiség)' a *camerae uteri* 'a méh üregei' szókapcsolatból ered; ez arra a még az ókorból származó elképzelésre vezethető vissza, amely szerint a méh 7 rekeszre tagolódik (Hyrtl 1880: 80). A Schlägli szójegyzékben előfordul a *kamara* 'testüreg' jelentésben, de a koponyával és nem a szívvel kapcsolatban. Ha a *kamra* e jelentésének kontinuitása lett volna, a 18–19. század fordulójának orvos-írói bizonyára ezt használták volna a szívkamra megnevezésére. A vizsgált források közül azonban csak Bene Ferencnél fordul elő: „A' tüdő artériának kamarája [=jobb szívkamra] [...] a' másik kamarától elválasztatik egy húsos válaszalattal (septum ventriculorum)” (Bene 67). Bár a TESz. szerint a *kamara* szó minden jelentése nehézség nélkül levezethető a latinból, úgy vélem, a vizsgált jelentés esetében a ném. *Herzkammer* 'szívkamra' és *Hirnkammer* 'agykamra' befolyásával kell számolnunk. Mivel a német megőrizte az eredeti terminust, a magyarban inkább a már meglévő szó másodlagos, latinizált átvételét valószínűsítem, amit a *pitvar – kamra* 'ház udvarról nyíló, külső helyisége' – 'ház belső helyisége' metaforapár szemantikai motivációja is erősíthetett.

A szív másik fő részeit, a pitvarokat sokáig nem tekintették külön üregnek, csupán a szívbe torkolló nagy erek megvastagodott kiöblösödésének: *sinus venarum cavarum*, ill. *sinus venarum pulmonalium* (Hyrtl 1880: 64). A lat. *sinus* és a magyar *kebel* jelentésszerkezete több ponton egyezést mutat: 'ruha buggyos, bő mellrésze', 'mell, öl, szív, vminek a belseje'; 'öblösség, (tenger)öböl' (vö. TESz. *kebel*, OLD *sinus*). Ez tette lehetővé Bene Ferencnél a *kebel* használatát 'pitvar' jelentésben: „Az üres vénáknak kebele (*sinus venarum cavarum*), különben a' szívnek jobb, vagy első kebele (*atrium*, s. *sinus cordis dexter*, s. *anterior*) mellybe tudniillik a' felső és az alsó üres vénák öszvefolynak” (Bene 66). Hasonlóképpen *kebel* szerepel 'pitvar' értelemben Rácz Sámuelnél is: „a' vér a' fziivnek kebeleiből a' fziivbe bé foly” (Rácz 45).

Apáczai 'pitvar' jelentésű terminusának azonosításához a tudománytörténethez kell fordulnunk. Az anatómiában egészen a 18. századig a lat. *auricula* (<lat. *auris* 'fül' + Dim) név volt használatos ebben a jelentésben (Hyrtl 1880: 64). Az elnevezés előzménye a Galénostól származó gör. *ὠῦτα* 'fülek' metafora. A hasonlítás alapja az, hogy a pitvarok a szív két oldalán úgy helyezkednek el, mint az amfora fülei. A görög nevet Vesalius fordította le latinra *aures*, illetve *auriculae* alakban. A régi elnevezés a francia *oreillette* 'pitvar' (<fr. *oreille* 'fül' + Dim) anatómiai névben mindmáig megőrződött. Apáczai *fűletske* terminusa is az *auricula* nevet másolja: „A' tágas ér[nek ...] job felől egy fűletskéje (febetskeje) vagyon” (146); ahogy Regiusnál látjuk: „Vena cava [...] instructa est auricula dextra”¹⁴ (Med. 30). Az *auricula* terminus értelmezését az is megnehezíti, hogy a nómenklatúra az *auricula cordis dextra* és *sinistra* anatómiai neveket ma is használja a szív alapjának két oldalán elhelyezkedő, belülről kiöblösödő képződmények neveként, ahogy Bene írja: „A' tüdővénáknak a' kebele [=bal pitvar] [...] kisebb a' másik kebelnél, de a rántzos füle (*auricula cordis sinistra*) közönségesen nagyobb”

¹⁴ 'a vena cava a jobb pitvarral van felszerelve'

(Bene 67). A *kebel* és a *fül* tehát a szív két különböző részének a megnevezései. Az auriculák mai neve – Bugát óta – *jobb* és *bal fülcse*. Apáczaik másik elnevezése *febetske*, melynek forrását a latin nyelvű „tartalomjegyzékben” találjuk: „auricula, marsupia”, (<lat. *marsupium* ’erszény’) (148). A minta talán Descartes szövege is lehetett: „arteria venosa et vena cava [...] priusquam cor ingrediantur, ibique duo veluti marsupia efficere, quae vulgo cordis auriculae vocantur¹⁵” (Spec. 30). A mai *pitvar* név a szláv eredetű *pritvorъ* ’templom előcsarnoka’ átvétele, a magyarban az első jelentése ’előcsarnok, tornác’. Anatómiai névként a lat. *atrium* ’pitvar’ < ’(római) ház előcsarnoka’ terminust másolja, amit a TESz. csak 1854-ből adatol először. Előfordul azonban már Bugát 1828-as szójegyzékében *szívpitvarok*, valamint *ürös erek pitvara* és *tüdővéregek pitvara* alakokban (Boncz. 5).

A *tokotska* anatómiai név azonosításában a latin szöveggel való egybevetés segített: „a’ nagy élet érnek [...] két kívülről bé felé tarto tokotskája vagyon” (146), latin szövegpárhuzamában: „duabus valvulis foris intro spectantibus”¹⁶ (Med. 30). Így vált világossá, hogy a *tokotska* a lat. *valvula* (<*valva* ’ajtószárny’ + Dim) megfelelője, ’billentyű’ jelentésben. A *valva* növénytani terminusként is használatos volt, mint a keresztvirágúak két rekeszre osztott száraz becőtermésének, a kopácsnak az elnevezése: „a magrejtő forradásain felfelső egyes darabokat vagy *ajtókat* [értik alatta]” (CzF. *kopács*), tehát a *tokotska* is kalk. Az anatómiai leírások a szív billentyűinek három fajtáját különböztetik meg, a BNA alapján nevük *valvula tricuspidalis* ’háromhegyű billentyű’, *valvula mitralis* ’püspöksüveg alakú billentyű’, *valvula semilunaris* ’félhold alakú billentyű’. Apáczaik a három típus közül csak az egyiket nevezi meg pontosan: „Az eres (avagy inkább a’ tūdős) életernek [=tüdőartériának] [...] három fél holdni tokotskái vannak”; A’ nagy élet érnek [=aortának] [...] három fél hold babáfu totkotskaja (sic!) vagyon” (146). Ezek az elnevezések a *valvula semilunaris* tükörfordítási változatai. Bene Ferencnél a *valvula* másik kalkja, az *ajtótska* jelenik meg a ’billentyű’ terminusalkotási kísérleteként: „az üres vénák kebeléből kinyíló lyuk (ostium venosum); a’ háromhegyű ajtótskával (*valvula tricuspidalis*); a’ kamarából a’ tūdőartériába kinyíló lyuk (ostium arteriosum) a’ három félholdforma ajtótskával” (Bene 67). Rác Sámuelnél ugyanez a kalk kicsinyítő képző nélkül szerepel: „Mindenik liknak különös ajtaji vagynak; az életeres likoknak ajtaji fél hold formák; a’ jobb felől való füles liknak ajtaji püspöksüvegek; a’ bal felől való füles liknak ajtaji három hegyűek” (Rác 45). Bugátnál már a ma is használatos belső képzésű *billentyű*-t találjuk a *félholdképzű billentyűk*, *süvegbillentyű* és *háromhegyű billentyű* kifejezésekben (Boncz. 36).

5.3. Kicsinyítő képzővel vagy anélkül

A vizsgált fejezetekben előfordul néhány olyan anatómiai név, amely alapszóként és kicsinyítőképzős alakban is szerepel. Egy részük esetében indokolt a szembeállítás, ha a kicsinyítő képzőnek jelentés-megkülönböztető és egyben terminusalkotó szerepe van. Például, az *agy* (=nagyagy) és az *agyatska* (=kisagy), a lat. *cerebrum* és *cerebellum* (<*cerebrum* ’nagyagy’ + Dim) kalkjai esetében: „mi magát az agyat és az agyatskát nézi”

¹⁵ a tūdővéna és az üres véna [...] mielőtt a szívbe lép, itt mintegy két erszényt alkot, melyeket általában a szív füleinek neveznek’

¹⁶ két, kívülről befelé néző billentyűvel’

(153). Különböző anatómiai részleteket jelöl a *gége* és a *gégétske*: „a’ levegő ég a’ gégen [=légcsovön] néha a’ tūdőkbe [...] üzetik (147); „a’ levegő eget [...] a’ tūdönék fpongia Babáfu hufán Bamtalan ágatskáival elterült gegetskeikbe [=hörgöcskéibe] üzi” (147). Az utóbbinál a latin szöveg igazolja értelmezésünket: „aerem [...] in asperae arteriae [=gége] bronchia [=hörgöcskéibe], infinitis suis ramis per spongiosam pulmonum carnem diffusa [...] impellunt”¹⁷ (Med. 39).

A *kebel* és a *kebeletske* (<*kebel* + Dim) a *venter* – *ventriculus* (<*venter* + Dim) szópár kalkja. A két szó egyrészt külön-külön jelöltre vonatkozik. A *kebel* ’üreg’ jelentésű: „A’ kebelek hárman vagynak. tudn. fő, melly, es a’ has” (142), míg a *kebeletske* jelentése ’kamra’: „A szívnek két kebeletskéje vagyon” (146). Az utóbbi jelentésben azonban találunk kicsinyítő képző nélküli *kebel* alakokat is: „[a vér] a’ biv bal kebelébe tfepeg, es onnan mind a’ fel menő ’s mind a’ le Bállo nagy érbe [=felszálló és leszálló aortába]” (146). Azt tapasztaljuk tehát, hogy a latin mintában még jelenlevő kicsinyítő képző a magyar szövegben szórványosan, nem következetesen elmarad, például a *tok* – *tokotska* esetében is: „két kűvűl bé felé tarto tokotskája vagyon”; „a’ felett három tokja mellyek kűvűl bé felé nézven a’ ben valo vernek ki jövetelet meg ellenzik” (146). A *makk* – *makkotska* esetében: „az érzés [...] a’ közönféges érzővel az az, a’ fenyő makkotskáival is közletik” (154) „fenyő makkot be fedő edenyekbe” (154). A *holyag* – *holyagotska* pár pedig egy mondaton belül fordul elő: „az epe holyagotskájába, és onnan az epe holyag közönféges tfatornájába” (149). Véleményem szerint nem arról van tehát szó, hogy Apáczai „kedvelte” volna a kicsinyítő képző használatát (vö. Keszler 2005: 499), hanem éppen ellenkezőleg, furcsának, a magyar nyelv szellemétől idegennek érezte terminuszerepben a diminutívumokat.

6. Többszavas terminusok

Megfigyelhetjük, hogy a vizsgált metaforikus elnevezések rendszerint nem önállóan szerepelnek, hanem szókapcsolatok, minőségjelzős és birtokos jelzős szerkezetek részeként. Ezzel az anatómiai nevek száma megsokszorozódik, jelen dolgozat keretei nem is teszik lehetővé feldolgozásukat. Néhány jelenségre azonban szeretném felhívni a figyelmet. Mind az önálló terminusalkotások, pl. *inon valo hufok* (147), mind a latin mintát másolók között előfordulnak körülíró szerkezetek, pl. *űlőhőz hasonlo tfontotska* és a *kalapatsotska tfontotskája* (157) a latin *musculus*, *incus*, *malleolus* egyszavas anatómiai nevek helyén. Az anatómiai struktúra külső jegyeit leíró jelzőket is körülíró szerkezetek helyettesítik, pl. *a’ tūdönék spongia Babáfu hufán* (147) (<*per spongiosam pulmonum carnem* Med. 39), *fél hold Babáfu tokotskája* vagy *fel holdni tokotskái* (146) (<*valvula semilunaris*), *a’ halo forma* (154) (<*plexus choroides sive retiformis* PhN. 366). A jelzős szerkezetek fordítása történhet minőségjelzővel, pl. *Barvas kőntősből* (156) (<*tunica cornea*), birtokos jelzővel, pl. *tfetfek makkotskáiba* (150) (<*in glandulas mamillarum*), vagy funkcióra utaló melléknévi igenévvél, pl. *takony tfináló makkotskak* (148) (<*glandulae pituitariae*), *könyvező hufotskákon* (149) (<*ex carunculis*

¹⁷ a levegőt a gégenek a tūdők szivacsos húsán számtalan ágacskaival szétterjedt hörgöcskéibe üzik’

lacrymalibus). A mai anatómiai nevekben az ilyen jelzős szerkezetek helyett rendszerint szóösszetételeket használunk, például *szaruhártya*, *emlőmirigyek*, *könnymirigyek*.

A szó szerint másolt többszavas terminusok sokszor nehezen érthetővé teszik a szöveget, például *gyomor gyomori [erekbe]* (145) <*in venas ventriculi gastricas* (Med. 27); a *gastricus* melléknév a 'gyomor' jelentésű, görög eredetű *gaster* származéka. Apáczai zavaros elnevezése miatt nem ritkán a mintaként szolgáló latin terminusok a felelősek: *Az eres (avagy inkább a 'tűdős') életernek* [=tüdőartériának] (146) (<*Vena arteriosa, vel potius arteria pulmonaria*¹⁸ Med. 30); *eres elet erébe* [=tüdővénába] (<*in arteriam venosam*¹⁹, uo.). Descartes maga is szóvá tette kora anatómiai neveinek hiányosságait: „*vena arteriosa, male ita appellata, cum re vera arteria sit*”; „*arteria venosa, male etiam ita nominata, cum nihil aliud sit quam vena*”²⁰ (Spec. 30).

7. Következtetések

Elemzésem eredményeként megállapíthatjuk, hogy Apáczait kettős cél vezérelte: magyar terminust alkotni és minél hívebben követni a latin mintát. Ennek a kényszernek engedve terminusait szinte kizárólag fordítás útján alkotta. Benkő (1975: 394) szerint azokban a tárgykörökben, amelyek a mindennapi élettől távol állnak, „terminológiája nehézkes”, „a felhasznált magyar szavak ellenére is gyakran alig érthető”. A jelenség legfőbb okát a kor terminológiai problémái mellett abban látom, hogy Apáczai orvosi ismeretek híján kizárólag a forrásszövegekre támaszkodott. Kimaradt a fogalmak megismerésének fázisa, ezzel együtt a megnevezés kognitív funkciója sem valósulhatott meg. Terminusai nem transzparenssek, nem könnyítik meg az ismeretszerzést az olvasónak. Sajnos az Enciklopédia nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket, sosem használták tankönyvnek. Emiatt Apáczai anatómiai névalkotásai sem terjedtek el széles körben.

Mintegy másfél évszázaddal később, amikor a hazai orvoskaron megindulhatott a magyar nyelvű oktatás, a magyar tudományos orvosi szaknyelv megteremtői, az először magyarul író orvos-szerzők ugyanazokkal a nehézségekkel küzdöttek, mint Apáczai. Fő elvük nekik is ugyanaz volt, ezért nem meglepő, hogy ők is elsősorban a tükrözéssel éltek terminusaik megalkotásakor, ahogy a dolgozatban idézett példából is kitűnik.

A tükrözés az ismeretátadás és a nemzetközi tudományos szaknyelvhez való igazodás, a terminológiai egységesülés egyik legfőbb eszköze. Ahogy a Péntek János szerkesztette Magyarul megszólaló tudomány című kötetben Révay Valéria méltatja Apáczai munkásságát: „Legfontosabb szóalkotási módjaival, a szóképzéssel, szóösszetétellel és a tükrőfordításokkal, az eredeti szerkezetek magyar nyelven való pontos visszaadásával pedig finnugor eredetű nyelvünket is közelítette az európai nyelvekhez” (Révay 2004: 80).

¹⁸ 'artériás véna, vagy inkább tüdőartéria'

¹⁹ 'vénás artériába'

²⁰ 'artériás véna, amit rosszul neveznek így, mert valójában artéria'; 'vénás artéria, ami rosszul van így elnevezve, mert nem más, mint véna'

HIVATKOZÁSOK

- André, Jacques 1991: *Le vocabulaire latin de l'anatomie*, Paris, Les Belles Lettres.
- Apatzai Tsere Janos 1653: *Magyar Encyclopaedia*, Ultrajecti, Ex Officina Joannis a Waesberge.
- Bene = Bene Ferentz 1812: *Az orvosi tudománynak rövid rajzolatja, Első kötet*, Budán, A' Magyar Királyi Universitás' betüivel.
- Benkő Loránd 1975: Apáczai Csere János és a magyar nyelv, *Magyar Nyelv* **71**, 385–397.
- BNA = Donáth Tibor 1959: *Anatómiai értelmező szótár. A bázeli, jénai és párizsi nomenklatura szervek szerinti összehasonlító áttekintése*, Budapest, Medicina.
- Boncz. = Bugát Pál 1828: *Boncztudománybeli mű- meg azon ritkább szavaknak deák-magyar szótára, melyek ezen munkában előfordúlnak*, Pest, Trattner.
- Bugát = Bugát Pál 1828: *Az egészséges emberi test boncztudományának alapvonalai. Hempel Adolf Fridrik után németből fordítva Bugát Pál által*, Pest, Trattner.
- Celsus, A. Cornelius: *De Medicina*
http://penelope.uchicago.edu/Thayer/L/Roman/Texts/Celsus/8*.html Letöltve: 2014. 09. 28.
- CzF. = Czuczor Gergely – Fogarasi János 1862–1874: *A magyar nyelv szótára I–VI*, [I–V.] Pest, [VI.] Budapest [I–IV.], Emich Gusztáv, [V–VI.] Athenaeum.
- Deme László 1960: Apáczai Csere János nyelvhasználatáról, *Magyar Nyelv* **56**, 21–31.
- ÉrtSz. = Bárczi Géza – Országh László szerk. 1959–1962: *A magyar nyelv értelmező szótára I–VII*, Budapest, Akadémiai.
- ESRJa. = Журавлева, А.Ф. – Шанский, Н.М. 2007: *Этимологический словарь русского языка. Выпуск 10*, Москва, Издательство Московского Университета.
- Hyrtil, Joseph 1880: *Onomatologia anatomica. Geschichte und Kritik der anatomischen Sprache der Gegenwart*, Wien, Wilhelm Braumüller.
- Keszler Borbála 2005: A XVII. századi nyelvújítás és a magyar orvosi nyelv, *Magyar Nyelvőr* **128**, 494–501.
- Kiss János 2000: A biológiai ismeretek a XVII. században, in Ropolyi László – Szegedi Péter szerk.: *A tudományos gondolkodás története*, Budapest, Eötvös Loránd Tudományegyetem. http://elte.prompt.hu/sites/default/files/tananyagok/02_SzegediPeterTudomanytortenet/index.html Letöltve: 2014. 09. 28.
- Kornis Gyula 1907: A magyar bölcséleti műnyelv fejlődése, *Magyar Nyelv* **3**, 97–104.
- Lefèvre, Michel 2004: Terminologie et discours „empratique”, in Cortès, Colette ed.: *Des fondements théoriques de la terminologie. Cahier du C.I.E.L. 2004*, Paris, Centre Interlangue d'Études en Lexicologie de l'Université Paris 7 – Denis Diderot, 53–69.
- LSJ = Liddel, Henry George – Scott, Robert 1940: *A Greek–English Lexicon. Revised and augmented throughout by Sir Henry Stuart Jones with the assistance of Roderick McKenzie*, Oxford, Clarendon Press.
- Med. = Henrici Regii Ultrajectini 1668: *Medicina, et praxis medica, medicationum exemplis demonstrata. Editio tertia*, Trajecti ad Rhenum, Ex officina Theodori ab Ackersdijck.

- OLD = Glare, P. G. W. ed. 1968: *Oxford Latin Dictionary*, Oxford, Clarendon Press.
- PhN. = Henrici Regii Ultrajectini 1661: *Philosophia naturalis; In qua tota rerum universitas, per clara et facilia Principia, explanatur*, Amsterdami, Apud Ludovicum et Danielem Elzevirios.
- Rác = Rác Sámuel 1782: *A borbélyágnak eleji, mellyeket németül, 's deákul ki-adott Plenck József*, Pesten és Budán, Weingand és Köpf.
- Révay Valéria 2004: Apáczai Csere János szóalkotási módjairól, in Péntek János szerk. *Magyarul megszólaló tudomány*, Budapest, Lucidus, 67–80.
- Skinner, H. A. 1949: *The Origine of Medical Terms*, Baltimore, The Williams and Wilkins Company.
- Spec. = Renati des Cartes 1672: *Specimina seu dissertatio de methodo recte regendae actionis, et veritatis in scientiis investigandae; Dioptrice et meteora. Ex Gallico translata, et ab Auctore perlecta, variisque locis emendata*, Amsterdami, Apud Danielem Elzevirium.
- TESz. = Benkő Loránd szerk. 1967–1976: *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára I–III*, Budapest, Akadémiai.
- Zsemlyei Borbála 2008: Kicsinyítő képző? Kicsinyítő képzők a régi grammatikákban, in Ferencz-Csorba Levente et alii szerk. *RODOSZ konferenciakötet*, Cluj-Napoca, Romániai Magyar Doktorandusok és Fiatal Kutatók Országos Szövetsége (RODOSZ) – Editura Dacia, 82–89.